

Т.Д. Івасютин

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

УЯВНИЙ ТА РЕАЛЬНИЙ СВІТ РОМАНІВ І. НЕМІРОВСЬКІ

У 2004 році одна із найпрестижніших літературних премій Франції „Ренодо” сенсаційно була присуджена романові „Французька сюїта” письменниці міжвоєнної доби Ірен Неміровські (1903-1942). Вперше премії був удостоєний твір, написаний 60 років тому та ще й посмертно. Французька критика була одностайною щодо оцінки роману: „Так, після „Щоденника Анни Франк” роман „Французька сюїта”, винятковий як з літературної, так і з історичної точок зору, став великою подією. Це справжній шедевр” [4]. Так хто ж така Ірен Неміровські-жінка-письменниця, яка прийшла до нас із забуття?

1929 року відомий паризький видавець Бернар Грассе, отримавши поштою рукопис під назвою „Давід Гольдер”, вирішив відразу ж його опублікувати. Більше того, він виявив бажання укласти контракт із автором роману. Однак, на його велике здивування, замість імені та адреси останнього був указаний лише номер поштової скриньки. Тоді видавець помістив у газетах невеличке повідомлення, в якому запросив таємничого автора до себе. Коли Ірен Неміровські через кілька днів приїхала на запрошення, Бернар Грассе не міг повірити, що ця тендітна молода жінка, яка прожила у Франції лише 10 років, написала цю блискучу, жорстоку, сміливу, а головне, майстерну книгу. Такий твір виходить з-під пера лише зрілого письменника. Після своєї появи „Давід Гольдер” був із ентузіазмом сприйнятий критикою, а І.Неміровські раптово стала знаменитою французькою письменницею. Народившись у Києві, французьку мову завдяки французькій гувернантці вона вивчила раніше, аніж рідну. Крім того, вона вільно володіла російською, польською, англійською, баскською, фінською мовами, розуміла українську та ідиш.

Народилась І.Неміровські 11 лютого 1903 року в Києві в родині багатого банкіра Леона Неміровські (справжнє давньоєврейське прізвище його було Арієх). Прізвище Неміровські походить від назви українського міста Немирів – одного з найбільших центрів хасидського руху у XVIII ст. Отримавши блискучу освіту в сім’ї завдяки високопрофесійним вчителям-вихователям, вона, однак, була повністю позбавлена материнської любові та ласки, оскільки мати ненавиділа свою доньку впродовж всього її життя. Батько по-своєму любив доньку, але не мав часу на спілкування з нею (він пізніше став прототипом головного персонажа роману „Давід Гольдер”). Він не шкодував грошей на її поїздки в найфешенебельніші готелі, курорти Європи, компенсуючи тим самим брак уваги до неї. Проте бурхливі події в Росії 1917-1918 рр. безпосередньо торкнулись долі цієї заможної єврейсько-української родини, яка була вимушена залишити революційні Москву, Санкт-Петербург і через Фінляндію і Швецію в липні 1919 року дістались Франції. Ірен мала лише одне бажання: все забути й

розпочати нове життя. У Парижі вона отримала диплом бакалавра, вступила на філософський факультет Сорбонського університету, 1926 року успішно його закінчила із ступенем ліцензіата. Безмежно закохана в літературу, вона дуже рано сама починає писати і з 1923 року публікує новели та оповідання, які вражають видавців силою правди, вишуканою мовою, глибиною людських пристрастей та життєвих колізій.

Батько Л. Неміровські зумів відновити своє, здавалося, втрачене назавжди в Росії багатство, завдяки чому Ірен змогла вести досить бурхливе світське життя з балами, званими обідами, з шампанським, пишними поїздками за місто. Під час одного з таких вечорів вона зустріла дипломованого інженера Михайла (Мішеля) Епштейна – випускника Санкт-Петербурзького університету, який працював в одному із паризьких банків. Він не забарився освідчитися Ірен в коханні, і 1926 року молоді побрались. У них народилися дві доньки: Деніза та Елізабет. Здавалося, ніщо ніколи не затьмарить це безхмарне, щасливе, сповнене кохання та творчих здобутків, успіхів життя.

Ірен поспішала писати і впродовж 13 років видала рівно стільки ж романів. Крім цього, в останні роки життя вона написала ще кілька книг, які вийшли вже посмертно. Жорстока війна невблаганно наближалась. Ніби відчуваючи невідворотність трагедії, Ірен Неміровські вирішила перейти разом із дітьми в християнство. Однак цей сміливий відчайдушний крок виявився марним. Вже під час окупації 1941-42 року вона пише книгу „Життя Чехова” (1940) та „Осінні вогні” (1937) і розпочинає велику епопею „Французька сюїта”, яку їй вдалося частково завершити. 12 червня 1942 року, незадовго до арешту, вона ще сумнівалася, що зможе завершити цей роман, ніби передчуваючи, що їй залишилось жити зовсім мало. Проте вона продовжила писати нотатки, паралельно із написанням книги. Вона їх озаглавила „Нотатки про сучасний стан Франції”. 11 липня 1942 року Ірен написала листа до видавництва „Альбен Мішель”, в якому не було найменших сумнівів щодо неможливості пережити війну, яку фашисти та їх союзники оголосили євреям: „Дорогий друже... подумайте про мене. Я багато написала. Гадаю, що це будуть посмертні твори, однак лише у творчості для мене швидше спливає час” [1, р.42]. 13 липня 1942 року французькі жандарми арештовують Ірен; спочатку її інтернують в концтабір французького міста Пітів'є, звідки конвоєм № 6 переводять до Освенцима. 17 серпня 1942 року вона була знищена в концтаборі Біркенау. Через три місяці така ж трагічна доля спіткала її чоловіка Мішеля Епштейна, який до останнього дня відчайдушно намагався вирвати дружину із лабетів фашистів. Більше того, французькі жандарми мали нелюдський намір знищити також двох доньок, однак завдяки неймовірним зусиллям виховательки дівчатка вижили, переховуючись спочатку в монастирі, а згодом – у підвалах неподалік від Бордо. Втративши будь-яку надію побачити батьків живими, вони поїхали до бабусі, яка, до речі, перебула всю війну у Німечці в найкращих умовах безтурботного життя. Вона їм навіть не відчинила дверей, а лише черство перекомендувала податися до сирітського закладу, „якщо ви залишилися

без батьків”. Ця безсердечна горе-мати й бабуся преспокійно дожила до 102-х років у шикарних апартаментах престижної авеню Презідан Вільсон у Парижі. Попри всю її жорстокість у сейфі вона зберегла лише дві книги Ірен „Жезабель” і „Давід Гольдер”, в яких виразно прослідковується її прототип.

Творчість І. Неміровські припала на період бурхливого розвитку у французькій літературі модерністських течій, найголовнішою із яких був сюрреалізм, сформований у кризовий повоєнний час зусиллями А. Бретона, Л. Арагона, Ф. Супо (до яких згодом приєдналися П. Елюар і П. Валері). Паралельно із ним у Франції, як і по всій Європі, поширюється дадаїстський рух (Трістан Цара з’являється в Парижі в січні 1920 року, анархістські випадки та уїдливі провокативні спектаклі якого, спрямовані проти Бретона, Елюара, Арагона, змусили, зокрема, А. Бретона у „Маніфестах дада” відмежуватися від цього руху).

Французький роман був позначений впливом А. Жида з його відомим твором „Фальшивомонетники” (1926), що започаткував сучасний модерний роман, на відміну від психологічного чи натуралістичного М. Пруста, який романом-епопеєю „У пошуках втраченого часу” (1909-1922) здійснив справжню метаморфозу жанру. У ньому він накреслив перспективи широкого ініціативного (що вводить у таїнства) роману: його герой проходить через подвійний досвід навколишнього світу й пристрасті, перед тим як досягнути світла остаточного одкровення. Разом із тим французький роман міжвоєнного періоду характеризується різними формами й жанрами (він був одночасно жанром Протея і фур-ту – тобто твором із різноманітними, часто невпорядкованими ідеями). Читачами ж були переважно буржуа із посередньою культурою, які жили на мальтузіанських засадах, замкнувшись у своєму багатстві та чіпляючись за принципи економності, житейської мудрості та обережності і одночасно цікавлячись новими віяннями в житті та в почуттях. Так званий „буржуазний” роман трактував переважно конфлікт між окремою особою та родиною, між прагненням до незалежності та поважним ставленням до традицій. У світі, який пережив війну та різні переосмислення цінностей життя, цілком природною була поява неспокійних, сповнених тривоги героїв. Слова П. Валері влучили в ціль: стало відомо, що всі цивілізації смертні. Вислів сюрреалістів „Чому ви пишете?” набрав агресивних форм і перетворився в питання питань. Здобутки в науковій галузі спричинились до перегляду ще донедавна усталених понять (від релятивізму Ейнштейна до хвилеподібної механіки). Психоаналіз наступав на догми традиційної психології. Коротко кажучи, переважна більшість стійких життєвих норм похитнулись. У романах цього періоду все яскравіше проглядається нове зло століття, пов’язане із кризою цінностей. Поступово суспільство входило в цивілізацію мас. Герой нового часу – переважно посередня, нещасна людина, „старий підліток”, шизофренік, якого мучать скромність та невротизм; він часто в пошуках праці, будучи водночас інтелігентом та безробітним; у нього лише безмежна добра воля. Його легко впізнати, це – Салавен Ж. Дюамеля. Поряд із „селянським романом”, що перетворився на

поему, міф у відповідь на цей смутний, розгублений, тривожний світ, з'являється на початку 1930-х років реалістичний роман-епопея (Р. Мартен дю Гар, Ж. Дюамель, Ж. Ромен), так званий роман „людського існування” (*de la condition humaine*) (Селін, частково Мальро, А. де Сент-Екзюпері, Л.Арагон та інші), нарешті, „екзистенціалістський роман” із „Нудотою” Ж.-П. Сартра (1938).

Як людина із вищою філологічною освітою І. Неміровські, звичайно ж, була у курсі всіх доколелітературних перипетій, однак, вихована на кращих зразках російської та світової класичної літератури, на творах І. Тургенєва, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, О. Чехова, Г. де Мопасана, Жоржа-Шарля Уїсманса, О. Уайльда (до речі, роман останнього „Портрет Доріана Грея” залишився її улюбленим твором), вона взяла на озброєння, власне, творчу манеру цих майстрів слова. Якщо, з одного боку, світ Ірен Неміровські є справді уявним, то з іншого – він надзвичайно правдивий. Вона завжди відкидала ідею зображати існуючих у реальному житті персонажів, писати „*des livres à clefs*”. Головним було те, що хоча її персонажі не реальні, вони дуже правдиві.

„Чи йшлося про невірноважених жінок, про кремезних ділових людей, про молодих чоловіків, що відчайдушно борються проти викрутасів долі, всі вони, створені майстерною рукою письменниці, повністю заглиблені у людське середовище, черпають силу й розум із життя, його соків та пристрастей. Вони є нашими сестрами і братами, в радості і горі” [2, р.6].

У цьому, власне, полягає справжнє мистецьке перетворення І. Неміровські, яка за неповних 15 років плідної творчої праці залишила цілу галерею людських портретів, бо людським було їх коріння. В її творах можна виявити деякі загальні сюжетні лінії: вигнання, боротьба за виживання в країнах Заходу. Багато героїв повторюють її шлях, приїхавши до Франції, щоб жити, боротися й страждати. У більшості романів віднаходимо атмосферу її дитинства, проведеного в містах і селах України, а згодом атмосферу французької столиці, пов'язану з її молодістю.

У статті ми зупинимось на кількох романах, характерних для її творчої манери. Як уже згадувалося вище, першим визначним твором був „Давід Гольдер” (1929), який мав шалений успіх у читачів, подібний до слави, якої зазнала пізніше Франсуаза Саган. Роман був адаптований для постановки в театрі і в кіно (це, до речі, був перший звуковий фільм Жульєна Дювів'є із Гаррі Баром у головній ролі). Блискучий початок літературної кар'єри не запаморочив голову Ірен Неміровські. Вона була навіть здивована таким сприйняттям книги, яку без зайвої скромності охарактеризувала як „малий роман”. 22 січня 1930 року вона написала своїй подрузі: „Як ви можете подумати, що я забуду своїх подруг через якусь книгу, про яку поговорять протягом двох тижнів, а відтак швидко забудуть, як, до речі, все забувається в Парижі?” [1, р.12].

Причину популярності даного роману звичайв слід шукати в надзвичайному напруженні драматичних сімейних колізій, які призвели

головного персонажа до трагічного кінця. „Давід Гольдер” – трагедія, яка змальовує розкіш і убогість, а згодом і тривалу агонію людини з подвійним обличчям, одночасно ката і жертви. Давід Гольдер, жадібний до наживи, небезпечний міжнародний фінансист, який мріє за будь-яку ціну помножити своє багатство, стає заручником пекельного кола: заробляти гроші, якомога більше грошей. Людина безсердечна, він залишається глухим до благань свого друга й компаньйона, якому загрожує неминучий крах: „Мені страшенно потрібні гроші, Давіде... Чи не дозволиш ти мені хоч трішечки заробити?” [5, р.15] (переклад наш). Відповідь звучить як ніж гільйотини: „Ні”. Це хвора, знищена, виснажена тривалим стресовим життям людина, до того ще й вражена серцевим нападом, що доживає останні місяці. Дружина Глорія й донька Джойс наближають розв’язку драми своєю фривольністю, безперервними, жорстокими, гнітючими забаганками. Вони переймаються лише утриманням своїх альфонсів та оздобленням себе дорогими коштовностями: „Яке чудо, чи не правда? – запитала Глорія чоловіка, – тобі не шкода, що я витрачаю занадто багато грошей... В такі часи коштовності – це найкраще розміщення капіталів. Ах, якби ти давав мені їх ще більше...” [5, р.59]. Під впливом хвороби, яка його поволі підточує, Гольдер стає все тверезішим. У нього не залишається жодних ілюзій щодо Глорії, а ще важчим було його розчарування, розпач відносно Джойс, яка врешті-решт виявилась не його кровною донькою, про що його повідомила дружина в найкритичніший для нього момент хвороби з метою його повністю деморалізувати, доконати: „Робити гроші для інших, щоб відтак здохнути, ось, власне, для цього я живу на цій грішній землі... Джойс така ж стерва, як і ти” [5, р.21]. Він жертвує собою заради благополуччя сім’ї, в першу чергу, доньки, поринувши з невгамовною енергією в останній бій для відновлення втраченої імперії. Гольдер зважується на такий крок для того, щоб Джойс не занастила своє молоде життя в нерівному шлюбі із старим багатцем Фішлем, його запеклим ворогом і конкурентом: „Фішль, – промовив він з ненавистю... – А відтак цей негідник скаже: „Я взяв доньку Гольдера голу, босу...” [5, р.161]. Читач співчуває душевним мукам Гольдера-батька, який по-своєму любить Джойс і бажає їй щасливої долі. Ці сюжетні мотиви нагадують нам трагічний образ батька Горіо із однойменного роману О. де Бальзака, який так само повністю присвятив своє життя примарній меті, підпорядкувавши все владі грошей. Наприкінці роману Гольдер, знаходячись у невідкладних бізнесових справах в Одесі, з ностальгією згадує своє убоге дитинство й сповнену надій на краще майбутнє юність: він доходить сумного висновку, що все його життя й сили витрачені даремно. Фізично зруйнований, переможений, самотній старий Гольдер, колишній грізний гравець на світових біржах, знову перетворився на маленького, безсилового чоловічка. Успішно завершивши останній акт життєвої драми, він вмирає від виснаження на вантажному судні під час жахливого шторму (ця сцена взята із реального життя І.Неміровські, коли вона з родиною морем їхала із Швеції до Франції). Єврейський молодий втікач, який разом із Гольдером їхав із Сімферополя до Західної Європи у пошуках кращої долі, став

свідком його смерті (Гольдер передав ним гроші для Джойс і разом із тим ніби благословив його на краще майбутнє). Можна вважати, що Гольдер помер серед своїх.

Подібний до родини Неміровські шлях повторюють також герої її наступного роману „Осінні мухи” (1931). Тетяна Іванівна повністю присвятила своє життя служінню дворянській сім’ї Каріних, які на її очах народжувалися і зростали. Коли під ударами революції вони змушені залишити маєток, вона їде разом із ними спочатку до Одеси, а згодом до Парижу, де в маленькому помешканні у кварталі Терн вигнанці кружляють, ніби осінні мухи.

Мистецьки завершено, маленькими мазками, з ледь помітним наростанням, що вказує на певний вплив А. Чехова, І. Неміровські змальовує бентежність, розгубленість, ностальгію людей, які прийшли до нас живими із втраченого світу.

Твором усього її життя була, безперечно, „Французька сюїта”, що став ніби її заповітом. Зразком для роману одного із найправдивіших свідчень, можна вважати „Війну і мир” Толстого та п’яту симфонію Бетховена; саме так Ірен задумала написати книгу на 1000 сторінках, побудовану як симфонія, але з п’яти частин, в залежності від ритму й тональності. Паралелі можна було б віднайти також у фільмі Абеля Ганса „Наполеон” (1927). Ніколи від „Людської комедії” О. де Бальзака ніхто так правдиво не описав Францію, як Неміровські в цьому унанімістському романі (зачинателем цієї літературної течії вважається Жюль Ромен, який у маніфесті „Одностайні почуття і поезія”, опублікованому в журналі „Мислитель” 1905 року висловлює ідею оспівування „колективної душі”, тобто поети-унанімісти зображають велику кількість людей, паралельні або перехресні шляхи яких складають саме поступ суспільства, а також сприяють одночасному його відтворенню. Унанімізм став ніби колицкою, джерелом для сімультанейзму [3, р.810]), що відтворює атмосферу 1940-1942 років з усіма їх жахливими подіями. Цей правдивий, виняткової сили роман-свідчення, написаний не апостерорі, а наживо, у самий розпал війни, показує гнітючу атмосферу Франції, яка була в смертельній небезпеці. Публікація роману „Французька сюїта” має історію, близьку в багатьох відношеннях до чуда, і може стати предметом спеціальної окремої розвідки. Скажемо лише, що це чудо стосувалось передусім врятування рукопису, залишеного Ірен Неміровські напередодні свого арешту у валізі, яка разом із дітьми переїжджала з місця на місце, і лише в наш час доньки Деніза й Елізабет передали цей останній твір матері у видавництво „Інститут пам’яті” для його збереження та подальшої публікації.

Роман складається із двох частин. Перша, озаглавлена „Буря у червні”, показує масову втечу французів: „Паризькою дорогою повільно рухався безкінечний потік легкових машин, вантажівок, возів, велосипедів, до якого приєднувалися селяни з худобою, дітьми, прямуючи на південь країни. У нічному Орлеані не залишилось жодної вільної кімнати, жодного ліжка. Люди спали на підлозі в кафе, на вулицях, на вокзалах, спершись головою на валізі” [6, р.69].

На прикладі долі багатьох сімей, життєвий шлях яких перехрещується, автор свідчить, що, незважаючи на всі соціальні потрясіння, хаотичну втечу, є місце справжнім людським стосункам, глибоко захованим, найсокровеннішим таємницям, компромісам. Передусім це родина Періканів, побожних буржуа та ціла армія їх домочадців. Зокрема, мати, яка намагається зберегти гідність та срібний посуд; дідусь, про присутність якого забули, але не про його спадок; син, який добровільно пішов ніби воювати, але героїзм його виявився непотрібним; його брат, кюре, що не любить дітей, якого полишає Бог і якого ті ж діти-сироти фактично лінчують. Габріель Корт, зарозумілий, егоїстичний письменник-естет, любить лише свої цяцьки, які він збирає серед старих автомобілів, поранених та мертвих людей разом із відкритим для себе зненацька голодом, реальністю, яка його жахає, та людьми, які його дратують. Є тут також і коханка, що впала в немилість. Серед позитивних персонажів назвемо Луїз – скромну селянку з чотирма дітьми, чоловік якої перебуває на фронті; сім'ю Мішо – простих службовців, що переживають за сина та деяких інших. Всі вони зберегли людську гідність на відміну від так званих „порядних французів”, які в силу обставин перетворились на злодіїв, шахраїв, а іноді навіть і вбивць. Протягом двох тижнів одна половина країни шукає іншу, вламується у двері будинків, щоб віднайти притулок і кусень хліба, замовляє службу в церквах для поминання покійників, які іноді виявляються живими. Вряди-годи зав'язуються неймовірні любовні стосунки. Війна усіх зрівняла, не було місця ні великим письменникам, ні багатіям, хоча гроші могли мати ще вагу у розв'язанні деяких побутових проблем.

Друга частина роману „Дольче” присвячена опису села Бюссі під час окупації. Події розгортаються по висхідній: спочатку з'являється перший німець, якого місцеві жителі сприйняли як звіра в металевому панцирі. Відтак він перетворюється на об'єкт зацікавлення, а далі стає щоденною звичною очевидністю. Селяни поволі звикають до окупантів: „Вони навіть упізнавали деяких солдат, які вже не були безликою масою початку війни. Це вже не була однорідна маса зелених одностроїв, без жодної помітної відмінності, подібно до того, як морська хвиля, не маючи свого власного обличчя, зливається із попередніми і наступними хвилями” [6, р.261]. Німецький офіцер тримається подалі від людей через їх явну ворожість, однак, незважаючи на різні пограбування та тінь, що падає на нього за два мільйони в'язнів, він починає викликати до себе повагу завдяки галантності, ввічливому ставленню до французів, подарункам для дітей. Отже, людські якості беруть гору, і поволі встановлюються навіть взаємні симпатії серед деяких, особливо молодих, людей, що переростають у справжні почуття, як, наприклад, це сталося між Люсіль та німецьким офіцером Бруно: „Ця дружба між нею і німцем, ця скрита таємність, захований світ посеред ворожого будинку, Боже, як це було приємно! Вона почувалася тепер людиною, гордою і вільною. Вона нікому не дозволяла вторгнутися у свої власні почуття. Це не стосується нікого! Нікого! Хай вони б'ються, хай ненавидять один одного! Те, що його і мій батько колись

воювали, що його батько спричинився до ув'язнення мого чоловіка, хіба це щось означає для нас, друзів” [6, р.346-347]. Однак нетривалий період примирення раптово перервався внаслідок убивства німецького офіцера і розвів німців і французів по обидва боки споконвічної ненависті “... війна, авжеж, ми знаємо, що це таке, проте одностороння окупація жахливіше, бо до людей звикаєш, ти собі кажеш : “Адже всі вони, такі ж, як і ми, однак це аж ніяк не правда. Ми два різні, непримиренні, назавжди ворожі народи”, – так думали французи [6, р. 358].

У романі відчувається прихильне ставлення І. Неміровскі до німецьких вояків, яких вона зображає молодими, сильними, красивими, породистими, акуратно підтягнутими, чистими. Вона собі навіть не могла уявити, як вони пізніше розправляться з євреями і зокрема з її родиною.

Війна, отже, стала для французів ніби лакмусовим папірцем на порядність, витримку, відвагу й людську гідність. Письменниця виступила як обвинувач французького суспільства, яке у важку годину випробувань виявилось, на жаль, не на висоті, і, як висловила вона сама, йому забракло сили й витривалості Сізіфа.

На завершення необхідно зауважити, що, як і попередні романи, „Французька сюїта” супроводжується нотатками щодо сюжету, персонажів, а також роздумами щодо політичної ситуації у Франції в перші два роки війни. Це ніби дороговказ по складних лабіринтах творчої лабораторії Ірен Неміровскі.

Отже, кризова епоха, в яку жила й творила І. Неміровскі, мобілізувала всі її духовні сили, талант, не дозволила їй впасти в депресію, деморалізуватись, хоча і відчувається якась покора долі, втома від постійної боротьби, яка позначила останні роки її життя (вона могла, зрештою, емігрувати до нейтральної Швейцарії, але цього не зробила).

1. *Anissimov M.* Préface // Irène Némirovsky. Suite française. P.: Denoël, 2004, 11-24 p.
2. *Bernard J.-J.* Irène Némirovsky. // Irène Némirovsky. La vie de Tchekhov. P.: Albin Michel, 2005. – P. 5-11
3. Dictionnaire de la littérature française XX siècle. P.: Albin Michel, 2000. – 895 p.
4. L'Express, 27.09.2004.
5. *Némirovsky Irène.* David Golder. P. Grasset, 2005 P. 15. – 191 p.
6. *Némirovsky Irène.* Suite française. P.: Denoël, 2004. – 434 p.

Résumé

Dans le présent article l'auteur formule pour la première fois dans la critique littéraire ukrainienne les données biographiques d'une femme-écrivain française de l'entre-deux-guerre Irène Nemirovsky, née à Kyiv et émigrée après la révolution bolchevik en France. Y sont aussi analysées quelques-unes de ses oeuvres, y compris „La suite française”, récompensée l'année dernière par le prix littéraire Renaudot, à titre posthume.

Стаття надійшла до редколегії 3.10.2005